

شهر پیامبر، تأملی بر ساختار شهر در نخستین سال‌های پس از اسلام

چکیده

ساختار شهرها از زمان پیدایش اولین شهرها تحت تأثیر عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. با گذشت زمان این عوامل دستخوش تحول و دگرگونی‌هایی شده‌اند. تلاش در راستای رسیدن به الگوی مناسبی از شهر اسلامی که بتواند پاسخگوی نیازهای جامعه‌ی امروز باشد، به عنوان یکی از دغدغه‌های پژوهشگران حوزه‌ی شهرسازی و اسلام‌شناسی در دهه‌های اخیر مطرح شده است. شناسایی ویژگی‌های شهر اسلامی در زمان پیامبر(ص) به‌عنوان بنیانگذار دین اسلام، می‌تواند به شناسایی این الگو کمک شایانی کند. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است و روش تطبیقی- تاریخی و به بررسی نمونه‌هایی از شهرهای اولیه تاریخ اسلام همچون مکه و مدینه پرداخته شده است. مطالعات پیشین نشان می‌دهد، شهر در زمان پیامبر بیشتر از آنکه با اجزای کالبدی شناخته شود، با عملکرد اجزای خود خصوصاً مسجد شناخته می‌شد. استفاده از شیوه تخطیط به منظور تقسیم زمین، روشی است که منجر به شکل‌گیری اصل سلسله مراتب فضایی و قلمرو در این شهرها شده است. مسجد نیز به لحاظ عملکردی، با تبعیت از شیوه تخطیط، به‌صورت سلسله مراتبی و با الگوی فضای باز برای اتفاقات و رویدادهای شهری شکل می‌گیرد و در این دوران به‌عنوان مهم‌ترین فضای شهری عمل می‌کند و البته در دوره‌های بعدی پس از پیامبر اکرم(ص) -شاهد فروکاست اهمیت مسجد به جنبه کالبدی آن هستیم.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی ویژگی‌های شهرهای اسلامی در دوران اولیه اسلام به‌ویژه در زمان پیامبر(ص).
۲. بازشناسی عوامل مؤثر در تکوین حیات شهری در قرن اول هجری.

سوالات پژوهش:

۱. مصادیق شهرسازی در شهرهای اولیه اسلام در زمان پیامبر(ص) چه بوده‌اند؟
۲. دین اسلام چگونه بر ساختار شهر در دوره پیامبر(ص) تأثیرگذار بوده است؟

کلیدواژه‌ها: شهرسازی دوره پیامبر (ص)، شیوه تخطیط، شهر اسلامی.

مقدمه

شهر و شهرسازی از مقوله‌هایی است که همواره تازگی خود را به‌عنوان یک موضوع مورد مطالعه حفظ کرده است. زیرا ارتباط نزدیکی با عوامل متعدد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد. شهرسازی در جهان اسلام نیز سیر تحول و فراز و فرود خاص خود را داشته است. تاکنون در رابطه با بررسی ویژگی‌های شهرهای اسلامی مطالعات زیادی صورت گرفته است و هریک از منظری به بررسی این ویژگی‌ها پرداخته‌اند. آنچه مسلم است در رابطه با ساختار شهر به‌طور کلی و ویژگی‌های شهرسازی در این دوره در مطالعات فارسی‌زبانان کمتر نمونه‌ای وجود دارد که بتواند به‌طور جامع به موضوع نگرینسته و منجر به شکل‌گیری الگویی در ساختار شهرسازی ایران اسلامی شود. شهرها نماد انسان‌هایی هستند که در آن زندگی می‌کنند و بررسی ویژگی‌های هر دوره از شهرنشینی به فهم ایدئولوژی و عقاید ساکنان آن کمک می‌کند. بنابراین بررسی ویژگی‌های شهر اسلامی نیز وابسته به شناخت ایدئولوژی حاکم بر آن است و نمی‌توان آن را به ویژگی‌های کالبدی یا جغرافیایی خلاصه نمود. مطالعه اینگونه شهرها بایستی از نخستین نمونه‌های آن شروع شود، چراکه در نخستین سال‌های ظهور و بروز اسلام پیامبر(ص) مهم‌ترین و خالص‌ترین اقدامات را در رابطه با ترویج و گسترش این دین انجام داده‌اند و این اقدامات اولین تأثیرات را بر شهرهای نخستین اسلام گذاشته است.

پژوهش‌های صورت‌گرفته در رابطه با شهر اسلامی در دوران اولیه به چند دسته از مطالعات منتج می‌شود. برخی از آن‌ها به بررسی ویژگی‌های هر شهر به صورت مجزا پرداخته‌اند، به‌طور مثال به تاریخچه، ساختار و اجزای هر یک از شهرها فارغ از مقایسه و تحلیل آن‌ها پرداخته‌اند. از این گروه می‌توان به مطالعات سید باقر نجفی (۱۳۶۴) در کتاب مدینه‌شناسی اشاره کرد که به اجزای مختلف شهر مدینه و چگونگی اثرگذاری دین اسلام بر ساختار این شهر پرداخته است. مقاله محمدپور و جان‌احمدی (۱۳۹۵) با عنوان عوامل مؤثر بر گسترش فسطاط تا تأسیس قاهره نیز به علل تشکیل فسطاط و چگونگی رشد و توسعه آن پرداخته است. این مقاله نیز علی‌رغم تصویری که از شهر فسطاط به دست می‌دهد، نمی‌تواند به‌طور کلی نماینده ویژگی‌های سایر شهرهای نخستین باشد. در گروه دوم ویژگی‌های شهر اسلامی بدون توجه به دوره‌های تاریخی متناظر با هر یک آورده شده است. از جمله مطالعات این دسته می‌توان به مقاله آذرنیوشه (۱۳۹۲) اشاره کرد که علی‌رغم پرداختن به چگونگی شکل‌گیری شهرهای اسلامی به شهرهایی که پیامبر(ص) مستقیماً بر آن‌ها تأثیرگذار بودند، اشاره نکرده و بیشتر به علل و چگونگی پیدایش شهرها پرداخته است. پژوهش فراهانی و رفیعیان (۱۴۰۰) نیز با روش تحلیلی-تاریخی به ریشه‌یابی شکل‌گیری فضاهای باز شهری، هندسی و بزرگ مقیاس در تاریخ شهرهای ایرانی-اسلامی پرداخته که تنها شهرهای ایرانی را مورد بررسی قرار داده است. در گروه سوم اصول شکل‌گیری شهر اسلامی نه بر مبنای نمونه‌های تاریخی، بلکه براساس آمیزه‌های دینی، احادیث و روایات معرفی شده است. به‌عنوان مثال، مطالعه سجادزاده و موسوی (۱۳۹۳) به ابعاد ماهوی و وجودی شهر اسلامی با تکیه بر آیات و روایات پرداخته و به شواهد و مستندات تاریخی کمتر توجه

داشته است. این مقاله ارزشمند، هر چند مصداق‌هایی کالبدی برای هر یک از ابعاد آورده‌است، لیکن تاثیر ادوار تاریخی در چگونگی کاربرد این اصول مشخص نیست. کرمی (۱۳۹۲) در مقاله شریعت شهر اسلامی نیز فارغ از در نظر گرفتن دوره‌ای خاص، ویژگی‌های شهر اسلامی را از دریچه اصول و مؤلفه‌های شریعت شهر اسلامی و از نگاه جهان‌بینی توحیدی مورد بررسی قرار داده است. مطالعات نشان می‌دهد، با وجود آگاهی داشتن از اهمیت نقش پیامبر(ص) در شکل‌دهی به اسلام و شهراسلامی، به‌طور مستقیم به این موضوع پرداخته نشده و می‌توان با تکیه بر مطالعات صورت گرفته و با نگاهی تاریخی و مختص به دوره پیامبر(ص)، ویژگی شهرهای اسلامی را بررسی نمود.

این مقاله تلاش دارد تا از طریق بررسی ویژگی‌های شهرهای اولیه اسلام در زمان پیامبر و تطبیق آن‌ها، به ارائه‌ی مصادیق شهرسازی در آن دوره و چگونگی تاثیرگذاری اسلام بر ساختار شهر در دوره پیامبر بپردازد. بنابراین شهرهایی که پیامبر (ص) به‌طور مستقیم بر آن‌ها اثرگذار بوده‌اند، به‌عنوان نمونه‌های موردی، بررسی شده‌اند تا از این طریق بتوان به ویژگی‌های شهر مورد نظر پیامبر (ص) دست یافت. با این توضیحات، شهر مکه به‌عنوان اولین شهر و محل ظهور اسلام مورد مطالعه قرار گرفته است؛ لیکن به دلیل کوتاه بودن حضور پیامبر(ص) در این شهر، کمتر می‌توان نمودهایی از اقدامات ایشان را در این شهر یافت. شهر مدینه به دلیل تأثیر مستقیم پیامبر (ص) بر شکل‌گیری حکومت اسلامی در آن به‌عنوان اصلی‌ترین نمود شهرسازی در زمان پیامبر(ص) قابلیت تدقیق ویژگی‌های ساختار و عناصر شهری را دارد. بنابراین بخش اعظم این مقاله به این شهر اختصاص یافته است. سایر شهرها نظیر کوفه، بصره و فسطاط نیز به این دلیل که جزو اولین شهرهای مسلمین در بیرون از شبه جزیره عربستان بوده‌اند و تأثیرپذیری بیشتری از اقدامات پیامبر در زمان حیات ایشان داشته‌اند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این پژوهش با هدف شناسایی ویژگی‌های شهر اسلامی به بررسی این ویژگی‌ها در شهرهای نخستین جهان اسلام با تأکید بر شهرهایی که پیامبر به‌طور ویژه بر آن‌ها اثرگذار بوده‌اند، پرداخته است. پژوهش حاضر از نوع توسعه‌ای بوده و زیرمجموعه پارادایم کیفی‌گرا قرار می‌گیرد. منطق حاکم بر پژوهش، منطق استفهام است. این پژوهش در حوزه مطالعات کیفی قرار گرفته و با راهبرد تحلیل گفتمان در پی توصیف و فهم روابط و ساختارهای موجود در شهرهای اولیه اسلامی و فهم چگونگی تاثیرگذاری اقدامات پیامبر(ص) بر شکل شهر است. شیوه‌های گردآوری اطلاعات در این پژوهش، از نوع مطالعه اسناد، کتب و مقالات به شیوه مطالعات کتابخانه‌ای است.

نتیجه‌گیری

شناخت ویژگی‌های شهر اسلامی و دستیابی به الگویی برای بازنشر آن، نیازمند ریشه‌یابی موضوع به لحاظ نظری و تاریخی است. شهرهایی که به دست پیامبر (ص) به‌عنوان اولین شهرهای اسلامی پایه‌گذاری شده‌اند، می‌توانند الگوی بسیار مناسبی جهت بررسی و پژوهش باشند، چراکه اصول اولیه اسلام بدون هیچ‌گونه تغییر و تحریفی در این شهرها، رعایت شده است. این مطالعه با بررسی متون تاریخی در رابطه با ویژگی شهرهای نخستین اسلام در زمان پیامبر (ص) و چند سال پس از فوت ایشان، تلاش داشت تا به این ویژگی‌ها دست یابد. هرچند به دلیل کم بودن

منابع تاریخی از آن زمان محدودیت اطلاعات وجود دارد و جمع‌بندی‌ها با در نظر گرفتن این محدودیت‌ها صورت گرفته است. استفاده از شیوه تخطیط در تقسیم فضاها به شکل‌گیری نظم پنهان در شهرهای اسلامی منجر شده است که این مسأله با سطوح عملکردی و اصل قلمرو در ادبیات برنامه‌ریزی و طراحی شهری متناسب است. این اصل منجر به شکل‌گیری سلسله مراتبی عملکردی و کالبدی شهر شده است. به طوری که در سطوح مختلف از شهر تا محله و حتی یک کوچه مسکونی، شیوه مواجهه کالبدی و عملکردی و حتی مشارکت مردمی در مدیریت فضا متفاوت بوده است. علاوه بر این نتیجه این مطالعات نشان می‌دهد، در نگاه پیامبر شهر چیزی فراتر از کالبد آن است و انسان‌های ساکن در شهر در شکل‌دهی به شهر از اهمیت بالاتری برخوردارند. این موضوع حتی در مسجد به عنوان اولین و مهم‌ترین پایگاه اسلام در کلیه شهرهای یاد شده، نیز نمایان است؛ به طوری که مطالعات نشان می‌دهد، مسجد دارای کالبد و ساختمان شاخصی نبوده و بیش‌تر قصد از مسجد و بناساختن آن دستیابی به فضایی جهت حضور مسلمانان و برگزاری مراسم مذهبی و سیاسی است. در واقع مسجد نقش فضای شهری را ایفا کرده و کلیه انتظارات و توقعات از یک فضای شهری در قالب عملکردهای این فضا پاسخ داده شده است. همچنین مشارکت مردم در تصمیم‌گیری‌ها چه در انتخاب مکان قرارگیری مسجد و چه در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و حتی در اجرای تصمیمات، در کلیه شهرها مشاهده می‌شود و این موضوع کنترل و مدیریت فضا را در سطوح مختلف آسان می‌کند. بنابراین آنچه به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت، وجود نظم در عین عدم وجود شهرهای منظم شطرنجی است. شهر اسلامی را نمی‌توان با جستجو در ظواهر آن شناخت و تلاش‌های پیامبر(ص) نیز در جهت تحقق و بنیان‌گذاری شهر اسلامی بیشتر معطوف به ویژگی‌های ساختاری و معنایی شهر است تا کلیه شهروندان و استفاده‌کنندگان از شهر بتوانند به نیازهای خود پاسخ دهند.

منابع:

- آذرنیوشه، عباسعلی. (۱۳۹۲). «جنبش شهرسازی در سده‌های نخستین خلافت اسلامی»، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۱۱، ۱۱۳.
- احمدی و عارف اقوامی مقدم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اسماعیلی، مهران. (۱۳۹۷). «دهستان یثرب/مدینه در دوره پیامبر بر پایه شواهد و قراین سده‌های نخست هجری»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲۷، ۳.
- جان‌احمدی، فاطمه؛ محمدپور، محمد. (۱۳۹۵). «عوامل مؤثر بر گسترش شهری فسطاط تا تأسیس قاهره»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، شماره ۲، ۲۶۱.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۱). «نام‌های شهر مکه»، فصلنامه علمی-ترویجی میقات الحج، شماره ۲؛ ۲۲۲-۲۰۵.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۴). آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: انتشارات معشر.
- جعیط، هشام. (۱۳۷۲). کوفه پیدایش شهر اسلامی، ترجمه ابولحسن سروقدمقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- حبیبی، محسن. (۱۳۸۳). از شار تا شهر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حکیم، بسیم سلیم. (۱۳۸۳). نقش عرف در تشکیل شهر اسلامی، تاریخ شهرنشینی در اسلام، جلد دوم، ترجمه مهدی افشار، تهران: مرکز پژوهش‌های فرهنگی.
- حموی، یاقوت. (بی‌تا). معجم البلدان، بیروت: دارصادر.

حجتی، سید محمد باقر. (۱۳۷۷). «مسجد نبوی در گذر تاریخ»، مجله میقات حج، شماره ۲۵، ۱۳۷-۱۱۹.

حکیم، بسیم سلیم. (۱۳۸۱). شهرهای عربی اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه محمدحسین ملک.

سجادزاده، حسن؛ موسوی، سیده الهام. (۱۳۹۳). «ابعاد چپستی‌شناسی و هستی‌شناسی شهر اسلامی از منظر متون اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۶، ۱۷-۵.

کرمی، اسلام. (۱۳۹۵). «شریعت - شهر اسلامی»، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۲، ۴۴-۲۵.

عرفانی، جواد؛ نویدپور، محمدرضا. (۱۳۸۷). «تأملی بر مفهوم شهر اسلامی در شهرهای نوپدید سده های آغازین اسلامی، هفت شهر، شماره ۲۵ و ۲۶، 91-72.

عثمان، محمد عبدالستار. (۱۳۷۶). مدینه اسلامی؛ ترجمه علی چراغی؛ تهران: امیرکبیر.

فراهانی، مریم؛ رفیعیان، مجتبی. (۱۴۰۰). «شهرسازی ایلخانی؛ "تجلی گاه" اولین فضاهاى عمومی بزرگ مقیاس هندسی در شهرهای ایرانی- اسلامی»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی هنر اسلامی، شماره ۱۸، ۴۱.

فرجام، رسول؛ سلیمانی مقدم، هادی و چاوشی، اسماعیل. (۱۳۹۰). «مفهوم اجتماعی شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی». برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۱(۲)، ۴۰-۲۷.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار، چاپ سوم، ج ۳۹، بیروت: موسسه الوفا.

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. (۱۳۶۷). دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران.

ناصری، فرناز؛ شهپازی، مجید و ثبوتی، هومن. (۱۳۹۹). «باز آفرینی محلات شهر زنجان در تطبیق با شاخصه‌های شهر ایرانی اسلامی (نمونه موردی محلات حسینییه و نایب آقا)»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۷، ۴۰.

نجفی، سید محمد باقر. (۱۳۶۴). مدینه شناسی، تهران: مشعر.

نشریه، مدیر و عبدالکریمی، شهین. (۱۳۹۵). «عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (ص) در نگاره‌های جامع التواریخ»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، ۲۵.

Akbar, J. (1990). "Khatta and the Territorial Structure of Early Muslim Towns", Muqarnas, pp. 22-32.

Kubiak, W. (1987). "Al-Fustat, Its Foundation and Early Urban Development", Cairo: American University Press, pp. 58-75.

Preziosi, D. (1991). "The Mechanisms of Urban Meaning, in Bierman", Abou-El-Haj, and Preziosi, Eds. "The Ottoman city and its parts: urban structure and social order".